

Inhoud

Voorwoord	9
1 Adolf Hitlers testament	13
2 De geboorte van de tragedie	28
3 Ontaard	50
4 De weg naar Washington	73
5 De fabriek van Adolf Eichmann	92
6 Verwoesting	115
7 Rembrandt als Duitser	130
8 De wraak op Napoleon	147
9 De advocaten	186
10 Bloementuin	216
11 Ik sterf bij elke stap	261
12 Koude Oorlog	279
13 Nero	297
14 De erfenis	332
15 Cornelius Gurlitt	353
Literatuur en bronnen	367
Personenregister	391

Voorwoord

In de herfst van 2009 kwam het na jaren van onderhandelingen tot een regeling. Op grond van die regeling deed het Moderna Museet, het museum voor moderne kunst in Stockholm, afstand van het schilderij *Blumengarten (Utenwarf)* van de Duitse expressionist Emil Nolde. Het was gebleken dat het schilderij, dat in de jaren zestig door museumdirecteur Pontus Hultén in Zwitserland was aangekocht, een duister verleden met zich meedroeg. Het was onder verdachte omstandigheden zoekgeraakt toen de Duits-Joodse familie Deutsch zich eind jaren dertig gedwongen zag uit nazi-Duitsland te emigreren.

Ruim vijftig jaar later, in 2003, hadden nazaten van de familie contact opgenomen met het Moderna Museet om het doek terug te krijgen. Het was het begin geweest van een slepend conflict over het kunstwerk, een conflict dat niet alleen in de Zweedse media, maar ook internationaal de aandacht trok. De Zweedse regering zag zich gedwongen stelling te nemen in het conflict, dat in de ogen van meerdere internationale Joodse organisaties het aanzien van Zweden bezoedelde.

Ik was meteen geboeid door de controverse, die in het Zweedse debat een beetje uit haar verband leek te worden gerukt. Een klein jaar eerder was ik hoofdredacteur geworden van *Konstnären*, een tijdschrift dat zich toelegt op de wereld van kunst en cultuurbeleid. Toen ik het nieuws uit de kunstwereld was gaan volgen, was ik meer dan eens gestuit op gebeurtenissen die gerelateerd leken aan deze Zweedse kwestie. Ook in het Parijse Louvre, in het Museum of Modern Art in New York en bij het veilinghuis Christie's was van kunstwerken gebleken dat ze in de Tweede Wereldoorlog zoek waren geweest, geroofd door de nazi's. Die musea en veilinghuizen waren – of beweerden dat althans – onkundig geweest van het ver-

leden van de kunstwerken. Het nieuws beperkte zich meestal tot een klein krantenbericht, maar na verloop van tijd tekende zich een patroon af. Het ging niet om een sporadisch geval, maar om honderden werken, die bij de meest vooraanstaande kunstinstituten ter wereld hingen en verhandeld werden. Dat riep vragen op. Hoe waren die daar eigenlijk terechtgekomen? Waarom had niemand dat eerder ontdekt? En waarom kwam het juist nu boven water?

Ik vond het een boeiende vraag hoe gevallen van kunstroof van ruim een halve eeuw geleden nog tot conflicten konden leiden. Ik had mij toen al een paar jaar verdiept in kwesties rond de roof van culturele uitingen en de economische, morele en juridische implicaties ervan, alleen op een heel ander terrein. Begin 2009 was *Piraterna – De svenska fildelarna som plundrade Hollywood* verschenen, een boek dat ik heb geschreven samen met Sam Sundberg. Daarin wordt de Zweedse Piratenbeweging onder de loep genomen. Dat betrof een heel ander soort roof, maar er bestonden wel raakpunten. In beide gevallen doken er aan de andere kant van de Atlantische Oceaan advocaten op die zich met de lange arm van het Amerikaanse rechtstelsel ver buiten de eigen landsgrenzen bewogen. Ook hier ging het in wezen om de vraag wie er recht had op de cultuur, in beide gevallen een conflict tussen het recht van de enkeling versus het algemeen belang.

Maar wat mij vooral boeide, waren de dieven, zonder verder ook maar enige vergelijking te willen trekken tussen de voormannen van de Piratenbeweging en de nazi's. Hebzucht was de voorstanders van het delen van computerbestanden zeker niet vreemd, maar mijn coauteur en ik waren er allebei van overtuigd dat de beweging werd gedreven door iets veel sterkers: ideologie. In het geval van de bestanddelers een ideologie die een vrije uitwisseling van informatie voorstaat en die al tientallen jaren eerder was ontstaan.

Toen ik me verdiepte in de massale kunstroof die de nazi's hebben gepleegd, zag ik iets vergelijkbaars. Hebzucht speelde een rol, dat stond buiten kijf. Maar er speelde meer mee, iets dat beduidend sterker was. Waren de nazi's enkel gedreven geweest door heb-

zucht, dan hadden ze geen schilderijen van Picasso, Miró en Braque op de brandstapel geworpen.

De nazi's hebben niet alleen kunst geróófd, ze hebben ook kunst geschapen en vernietigd. Maar vooral lijkt kunst in het nationaal-socialistische wereldbeeld een centrale plaats te hebben ingenomen. In dit boek heb ik getracht de wortels bloot te leggen van de grootste kunstroof uit de geschiedenis en ook een aantal verklaringen te vinden waarom die nog niet tot het verleden behoort.

Anders Rydell
Stockholm, september 2013

1 *Adolf Hitlers testament*

Begin november 1945 vond in Berlijn een persconferentie plaats onder leiding van een rijzige, bijziende Engelsman van iets in de dertig. Generaal-majoor Hugh Trevor-Roper had met zijn slecht zittende uniform en dikke brilmontuur meer weg van een academicus dan van een militair. Trevor-Roper werkte voor de Secret Intelligence Service, de Britse geheime dienst, maar had voor de oorlog geschiedenis gedoceerd in Oxford. Op de persconferentie zou Trevor-Roper de uitkomst bekendmaken van een onderzoek naar een kwestie die de hele wereld in zijn ban hield: was Adolf Hitler werkelijk dood? Maandenlang had Trevor-Roper het door de oorlog geëisterde Duitsland doorkruist op jacht naar personen en bewijzen die konden getuigen wat er die laatste dagen in Hitlers bunker feitelijk gebeurd was.

Het nieuws van Adolf Hitlers dood had de wereldpers daags na zijn zelfmoord op 30 april 1945 via de Duitse radio bereikt. Maar menigeen had zijn twijfels of Hitler wel echt dood was en Trevor-Roper had opdracht gekregen de zaak grondig uit te zoeken.

Volgens Sovjetpropaganda werd Adolf Hitler verborgen gehouden in het Westen, ook al had het Rode Leger zelf Hitlers bunker ingenomen en er zeer sterke bewijzen voor zijn dood aangetroffen, bewijzen die voor de westelijke geallieerden werden achtergehouden. Ook die waren er niet zeker van. Op een voorgaande persconferentie in de zomer in Parijs had zelfs de opperbevelhebber van de westelijke geallieerden Dwight D. Eisenhower zijn twijfel geuit. Er waren er die dachten dat Adolf Hitler en Eva Braun door het Rode Leger Berlijn uit gesmokkeld waren en in het geheim naar Moskou waren overgevlogen.

Er was na de oorlog een niet-aflatende stroom van berichten op gang gekomen dat Adolf Hitler ergens ter wereld was gesignaleerd.

Iemand had de Führer gezien in een Amsterdams café en hij zou buitengewoon lang zijn geweest, met heel lange armen. Een ander rapport kwam uit Zürich, waar Hitler een teruggetrokken bestaan zou leiden, maar zijn haar zou wit zijn geworden van ouderdom. Volgens weer een ander bericht woonde hij op een boerderij in Argentinië, in La Falda, maar was hij door plastische chirurgie vrijwel onherkenbaar geworden. De Franse krant *Le Monde* bracht een artikel volgens welk Hitler zich schuilhield in een vesting van de nazi's op de Zuidpool.

Vanwege de geruchten en omdat de omstandigheden rond Hitlers dood nog steeds niet helemaal duidelijk waren, was het voor de mogendheden die Duitsland verslagen hadden van belang de onderste steen boven te krijgen ten einde speculaties de kop in te drukken en mythevorming rond de Duitse rijkskanselier te voorkomen. In december 1945 nog werd het voormalig hoofd van de Hitlerjugend Arthur Axmann opgepakt toen hij pogingen deed om een ondergrondse verzetsgroep op poten te zetten. Het nazisme smeulde nog steeds in Duitslands uitgebrande ruïnes.

Tijdens zijn betoog op de persconferentie kwam Hugh Trevor-Roper met aanvullend bewijs voor de lezing die al algemeen bekend was, namelijk dat Adolf Hitler zich in de Führerbunker van het leven had beroofd en dat zijn stoffelijk overschot was verbrand samen met dat van Eva Braun. Trevor-Roper, die geen toegang had tot het bewijsmateriaal dat de Russen bij de bunker hadden gevonden, was gedwongen geweest zijn onderzoek te baseren op de ondervraging van getuigen, onder wie Hitlers butler en secretaresses. Alleen hadden de belangrijkste personen die in de bunker aanwezig waren geweest ontbroken, zoals de minister van Propaganda Joseph Goebbels en Hitlers privésecretaris en plaatsvervanger Martin Bormann.

Trevor-Ropers rapport klonk weliswaar zeer overtuigend, maar het ontbrak aan harde, onweerlegbare bewijzen die de geruchten konden ontzenuwen. Critici beweerden dat er bij de bunker een dubbelganger van Hitler verbrand was.

Maar nadat Trevor-Ropers rapport vrijgegeven was, liet de door-

braak niet lang op zich wachten. Dat najaar was in Duitsland een Luxemburgse journalist genaamd Georges Thiers opgepakt. Britse autoriteiten verdachten hem van het gebruik van valse identiteitspapieren. Bij fouillering bleek dat in zijn kleding papieren ingenaaid zaten. Het waren niet zomaar documenten, maar naar zijn zeggen de politieke en persoonlijke testamenten van Adolf Hitler, mede-ondertekend door Joseph Goebbels als getuige. Tijdens zijn verhoor gaf Thiers te kennen dat zijn werkelijke naam Heinz Lorenz was en dat hij Hitlers perschef was geweest en de laatste dagen van het Derde Rijk in de Führerbunker had doorgebracht. Hij had opdracht gekregen ervoor te zorgen dat de documenten, die in drievoud waren opgemaakt, Berlijn uit kwamen. Eén exemplaar van het politieke testament was meegenomen door Hitlers adjudant Willy Johannmeyer, terwijl ss-Standartenführer Wilhelm Zander de bunker had verlaten met een exemplaar van beide testamenten plus het trouwbewijs van Adolf Hitler en Eva Braun.

Dat was precies het soort bewijs waar Trevor-Roper naar op zoek was en als hij Zander en Johannmeyer wist te vinden, zou hij de leemtes in zijn rapport kunnen opvullen en de twijfelaars tot zwijgen brengen. Johannmeyer werd al snel opgespoord; hij verbleef bij zijn ouders in de stad Iserlohn in het westen van Duitsland. Maar de loyale adjudant liet niets los, ondanks zware verhoren.

Wilhelm Zander bleek moeilijker te vinden. Pas in de laatste dagen van december 1945 wist Trevor-Roper de ss-officier te traceren. Hij bleek zich te hebben ‘omgeschoold’ tot tuinman en hield zich schuil in het Beierse dorpje Tegernsee onder de naam Friedrich-Wilhelm Paustin. Wilhelm Zander was aanmerkelijk gedesillusioneerder dan zijn collega Johannmeyer en sloeg al snel door. Zander had opdracht gekregen de documenten af te leveren bij Hitlers opvolger Karl Dönitz, maar had de zinloosheid ervan ingezien en was in plaats daarvan ondergedoken. De documenten zaten in een blanco envelop, verstopt in een geheim vak in een kunstleren koffer van Zander waar ook zijn zwarte ss-uniform in zat.

Het bewijs trok ook Johannmeyer over de streep. Na enig tegenstribbelen ging hij Trevor-Roper voor naar de achtertuin van zijn

ouderlijk huis in Iserlohn, waar hij met een bijl de bevroren grond openhakte en een fles opgroef waarin het laatste stuk van de puzzel zat. Hugh Trevor-Roper had zijn verhaal compleet. Het document, gedateerd op 29 april 1945, bekrachtigde de officiële lezing van Hitlers dood.

Adolf Hitler had twee testamenten opgesteld, een politiek en een persoonlijk testament. In het uitgebreide politieke testament zette hij zijn politieke handelen vanaf de Eerste Wereldoorlog uiteen. Hij voorspelde een wedergeboorte van het nationaalsocialisme en wees Karl Dönitz aan als zijn opvolger.

Hitlers persoonlijke testament was korter, maar een stuk opmerkelijker. Het telde slechts drie bladzijden en was bijna banaal in zijn eenvoud. Hitler legt in een paar zinnen uit dat hij, nu zijn strijd voorbij is, heeft besloten met Eva Braun te trouwen en dat beiden de dood verkiezen boven overgave. Maar van een graf mag geen sprake zijn. Er hoeven geen bezittingen over te blijven. Het is Hitlers laatste wens dat zij beiden meteen verbrand worden nadat ze zich van het leven hebben beroofd.

Adolf Hitler wenste hetzelfde lot te ondergaan als Duitsland. Op 19 maart, ruim een maand voor zijn zelfmoord, had hij vanuit zijn steeds meer geïsoleerde positie in de bunker onder de Rijkskanselarij het bevel tot vernietiging uitgevaardigd dat later bekend kwam te staan als het Nero-bevel, naar de Romeinse keizer Nero, die Rome in brand zou hebben laten steken. Het Nero-bevel moest de ondergang van het Derde Rijk teweegbrengen. Duitsland moest branden, opgeblazen, verwoest worden. Het volk moest ten onder gaan. Adolf Hitler accepteerde geen enkele vorm van capitulatie. In Hitlers wereldbeeld, waarin de oorlog er een tussen rassen was, kon alleen maar sprake zijn van overwinning of ondergang – en het Duitse volk had zichzelf veroordeeld tot dat laatste. De verdediging van Berlijn lag in handen van oude mannen en jonge knapen van de Volkssturm, de Duitse volksmilitie. Niets mocht er overblijven voor de wereld na hem op één ding na, dat Hitler noemde in zijn testament:

‘De schilderijen in de collecties die ik in de loop der jaren heb aangekocht, heb ik nooit voor particuliere doeleinden verzameld, maar enkel voor de inrichting van een kunstgalerij in de stad van mijn jeugd, Linz a/d Donau. Het is mijn innige wens dat dit lefaat ten uitvoer wordt gebracht.’

Naarmate Hitlers paranoia en depressie toenamen gedurende die laatste maanden in de bunker, trok hij zich steeds vaker terug in een kleine kelderruimte met lichtgekleurde wanden. Daar kon hij zich urenlang, verzonken in zijn laatste droom, ophouden bij een maquette van een stad die nimmer zou worden gebouwd. Voor even afgeschermd van het onontkoombare einde. Met een opgehangen schijnwerper kon hij de zonsopgang simuleren en zich verbeelden hoe de ochtendzon opkwam tussen de witte, monumentale gebouwen en weerspiegeld werd in de traag door Linz stromende Donau. Dit was het uitzicht dat zich na zijn tijd als Führer elke dag aan hem moest voordoen. Hier was hij van plan zich terug te trekken na zijn politieke loopbaan, als Duitsland zijn rechtmatige plek in de geschiedenis had veroverd.

Aan de overkant van de rivier had hij zicht op het mausoleum waar zijn ouders bijgezet zouden worden. Het gebouw was geïnspireerd op het Pantheon in Rome, dat keizer Hadrianus had laten bouwen. Zijn eigen graf zou ook in Linz komen te liggen, de stad waar hij zijn jongensjaren had doorgebracht. Een tijd die hij beschouwde als de gelukkigste van zijn leven. Hij keek naar de boulevard voor de parades, die leidde naar een plein waar het culturele centrum van het Derde Rijk zou verrijzen. De buitenproportioneel grote gebouwen in neoclassicistische stijl langs de hoofdboulevard zouden een bibliotheek huisvesten met een kwart miljoen boeken, een grandioze opera met tweeduizend zitplaatsen en een concerthal gewijd aan de Oostenrijkse componist Anton Bruckner.

Hitler wilde grote delen van Linz laten slopen om ruimte te scheppen voor zijn droom. Hij zou die slaperige industriestad veranderen in het culturele centrum van Europa en vervolgens van de hele wereld. Een Parijs of Florence voor de nieuwe mens. De stad

zou een eerbetoon worden aan de culturele grandeur van het nationaalsocialisme. De amateurarchitect Hitler had zelf de hoofdlijnen vastgelegd, waaraan hij tientallen jaren had geschaafd. Vervolgens waren er heuse stedenbouwkundige plannen van gemaakt door de twee toparchitecten van nazi-Duitsland: Albert Speer en Hermann Giesler. Met de transformatie was al een begin gemaakt. In 1940 was de Nibelungen-brug voltooid, genoemd naar het *Nibelungenlied*, een middeleeuws heldenepos. Sinds de inlijving van Oostenrijk door de nazi's in 1938 waren er ruim tienduizend nieuwe woningen gebouwd en ruim vijftigduizend mensen naar Linz verhuisd, dat verkozen was tot Führerstadt, een van een aantal nieuwe hoofdsteden in het Derde Rijk. In Linz waren de werkzaamheden tijdens de oorlog doorgegaan terwijl veel andere stadsplannen op de lange baan waren geschoven. Alleen al de maquette van Linz voltooiën had al bijna vijf jaar in beslag genomen. Hitler bleef maar veranderingen, correcties en nieuwe voorstellen aandragen. Hermann Giesler had de maquette pas op 13 februari 1945 in de bunker opgesteld, dezelfde dag dat de Duitse cultuurstad Dresden veranderde in een hel toen boven de stad 3500 ton brandbommen werden afgegooid.

Giesler beschreef later hoe overweldigd Hitler was geweest toen hij de maquette voor het eerst onder ogen kreeg: 'Ik had hem nog nooit zo ernstig en tegelijk zo verrukt en geroerd bij een maquette zien staan.' Hitler nodigde generaals, prominente partijfunctionarissen en toevallige aanwezigen in de bunker uit om de maquette te komen bekijken – en dat terwijl het bommen regende op Berlijn. 'Hij liet ze de maquette zien alsof het om het Beloofde Land ging dat we zouden betreden,' verklaarde Giesler. Tegen het hoofd van de Gestapo, Ernst Kaltenbrunner, zei Hitler in maart 1945: 'Mijn beste Kaltenbrunner, als wij er beiden niet van overtuigd waren dat wij dit nieuwe Linz na de eindoverwinning samen gaan bouwen, dan schoot ik me vandaag nog voor mijn kop.'

Er was geen onderdeel van dit project dat bij Hitler meer enthousiasme teweegbracht dan het Führermuseum, waar hij ronduit bezeten van was. Het moest aan het eind van de grote boulevard ko-